

СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА ПСЕВДО-МЕТОДИЕВОТО ОТКРОВЕНИЕ

Мария ЙОВЧЕВА, Лора ТАСЕВА (София)

Проблемите, свързани с преводния характер на значителна част от славянската средновековна литература, заемат сериозно място сред медиовистичните разработки през последните тридесетина години. Аналитичното проучване на теоретични съчинения от старобългарската епоха върху въпросите на превода¹ и на приложените в самите текстове преводачески принципи², както и съпоставката на различни по време и място на поява преводни произведения³, от една страна утвърдиха в съвременната наука понятията като преводаческа концепция, практика, техника, стил, похват, школа, а от друга — определиха съвкупността от предпочитани преводачески похвати, по които може да се разпознае продукцията на даден книжовен център. Най-подходящ обект при подобни изследвания закономерно се оказват такива творби, които неколкократно са преведени в славянска среда. По редица културноисторически причини този кръг включва предимно библейските книги и някои християнски философско-догматични, поучителни и агиографски произведения. Наблюденията върху различните преводи на Хомилията на Епифаний за слизането в ада⁴, Житието на св. 40 мъченици⁵, на Шестоднева⁶, на Богословието на Йоан Дамаскин⁷, на Псалтира⁸, на Лествицата на Йоан Синайски⁹, на Житието на Григорий Велики¹⁰, на словата на Григорий Богослов¹¹ довеждат учените до сходни изводи относно характерните черти на всяка от средновековните български преводачески школи, наричани за удобство Кирило-Методиева, Преславска и Търновска. Въз основа на тези конкретни изследвания вече е изградена представата, че при най-ранните славянски преводи водеща е смисловата страна, при преславските (без тези на Йоан Екзарх) се засилва търсенето и на формална идентичност с оригинала, а при търновските мотивираното от исихасткия култ към словото точно предаване в съдържателно и изразно отношение на гръцкия образец се абсолютизира и засяга много по-последователно дори строежа на думата.

Както беше изтъкнато, досегашните характеристики на различните преводачески школи в средновековна България се основават върху творби, принадлежащи към т. нар. „високи“ жанрове. На въпроса как и до каква степен господстващата преводаческа концепция се отразява върху съчиненията с неканоничен и неофициален характер ще се опитаме да отговорим в настоящата работа. Ще бъде приложена използваната вече методика за сравнение на различни преводи от едно и също произведение, а резултатите ще се съпоставят с тези от цитираните изследвания. Обект на нашите наблюдения е Откровението на Псевдо-Методий Патарски — преведено два пъти през X в. в Преславския книжовен център¹² и още веднъж, вероятно през края на XIII или първата половина на XIV в., в рамките на литературната дейност на Търновската школа¹³.

Преди да разгледаме отношението на трите превода към гръцкия оригинал, трябва да направим уговорката, че по преписите, с които разполагаме, първоначалните текстове се възстановяват с различна степен на точност. Единият преславски превод (наричан по-нататък „свободен“) е съхранен в множество ръкописи, като най-старият от тях — Хилендарският, отстои на три века от времето на превода. Все пак по значителното количество преписи може да се получи относително вярна представа за първообраза им¹⁴. Несъмнено по-малката сигурност при възстановяване на другия преславски текст (наричан по-нататък „буквален“) произтича от факта, че засега в науката са известни само два негови преписа от късна епоха, като издаденият Копенхагенски препис от XVII в. на места е повлиян от писмената традиция на другите два превода¹⁵. За най-късния превод (наричан нататък „търновски“) съдим по близкия до времето на възникването му препис в Поп-Филипоповия сборник от 1345 г. и с голяма увереност можем да приемем, че той възпроизвежда доста точно протографа¹⁶.

Нееднократно е изтъквано, че макар и двата ранни превода на Откровението да са извършени в Преславското книжовно средище, те съществено се различават по отношението си към византийския оригинал¹⁷. В свободния превод смисловата вярност се постига чрез предаване на контекстовото значение на думите и словосъчетанията, без задължително да се съблюдава еквивалентността в броя на словните единици. Нерядко отклоненията от основната семантика или граматичната категория на гръцката словоформа придават повече живост и изразителност на славянския разказ. Най-общо по доминиращата роля на смисловия коректив и относително свободното отношение към формалната страна на изходния текст, както и по редица чисто езикови характеристики, свободният превод клони към традициите на Йоан-Екзарховото творчество, в което преводаческите концепции на Кирил и Методий намират продължение и доразвитие¹⁸.

Буквалният превод показва стремеж към по-голяма точност при избора на славянските съответствия, които и по речниково значение, и по морфо-синтактични белези стоят по-близо до гръцкия образец. По съчетаването на смисловата с формалната адекватност и по редица езикови черти той може да се приеме за типичен продукт на Преславското книжовно средище.

Тези два по-ранни и различаващи се по преводачески концепции и похвати текстове са сравнителната основа, върху която ще бъде разгледан преписът от Поп-Филиповия сборник, за да може чрез конкретните преводачески решения да се изяснят основните принципи, следвани от среднобългарския книжовник.

От двуплановостта на езиковия знак с неговата смислова и формална страна произтичат двете основни „ограничителни“ линии, между които се движи преводаческото изкуство, правейки компромис ту в едната, ту в другата посока. За по-голяма нагледност тук ще разделим семантичната от изразната същност на словото и ще ги разгледаме последователно. Тъй като целта на всеки превод е да се постигне смислово верен текст, първо ще се спрем върху предаването на съдържанието на гръцкия оригинал.

Изследователите на търновския превод на Псевдо-Методиевото откровение еднодушно подчертават, че той следва много близко византийския образец¹⁹. Макар и отдалечени по време, буквалният и търновският превод показват сходства в отношението си към значението на гръцките думи и редовно им намират по-точно от речникова гледна точка славянско съответствие, докато свободният често предпочита контекстово обвързан превод:

1) ρομφαία ταῖς ἐν γαστρὶ ἔχουσας κεντήσωσι XI, 102²⁰ — Св. *ωροϋжнѣ своѣ калеть въ вражѣхъ женахъ* 95, 20—21 — Б. *липсва* — Т. *еже въ утѣвѣхъ иициѣхъ съководитъ* 222, 16—17;

2) ἐν δὲ τῷ τριακοστῷ χρόνῳ τῆς ἐξόδου αὐτῶν τοῦ παραδείσου I, 3 — Св. *въ тридесетноѣ же лѣто изгнаниа юю (на Адам и Ева) ѿ раа* 84, 2—3 — Б. *во. л. ноѣ же лѣто исхода ею ис породи* 156, 2—3 — Т. *въ тридесатое же лѣто исхода ею из раа* 213, 4—5;

3) ἐποίησαν ἑαυτοῖς βασιλέα ἑαυτῶν III, 22—23 — Св. *поставише севѣ црѣ* 85, 33—86, 1 — Б. *сотвориша севѣ црѣ* 157, 24—25 — Т. *сътворишиж севѣ царѣ* 214, 38;

4) χωρὶς βίας XII, 11 — Св. *по волн* 96,6 — Б. *липсва* — Т. *без нжѣдѣж* 222, 31.

В други случаи свободният превод също предава речниковото значение на гръцката лексема, но съответствията в буквалния и най-вече в търновския се отличават с по-голяма етимологическа точност:

1) ἐκτενῶς VIII, 23 — Св. *вѣкло* 89,20 — Б. *отъ всѣго срѣдѣца* 160,34 — Т. *прилежнѣно* 217,27;

2) ὀπλίζω III, 32 — Св. воєвати 86,7—8 — Б. воєвати 157,32 — Т. въоръжати сѣ 215,6;

3) συνάπτω VIII, 2—3 — Св. сънвити въкоупъ 89,5 — Б. съвъкоупити сѣ 160, 16—17 — Т. съединити сѣ 217,11;

4) πἀρέρχομαι IV, 16 — Св. невръкци 86, 20 — Б. оставити 158, 11 — Т. оставити 215, 21.

Стремежът адекватно да се изрази смисълът на изходната лексема в търновския, а често и в буквалния превод, се отразява и на морфемно равнище. В редица случаи избраните славянски съответствия са резултат от точното предаване на значенията на гръцките представки и корени:

а) представки:

1) ἀνέρχομαι V, 19 — Св. вонти 87, 10 — Б. прити 158, 29 — възити 216,1;

2) συνάγω XI, 28 — Св. приакснати сѣ 93,23 — Б. ходити коупьно 164, 27 — Т. съвирати сѣ 220, 30;

3) καταβαίνω III, 26; IV, 13; V, 2—3 и XIII, 111 — Св. пти 86, 4 и 18 и прити 86, 25 и 99, 4 — Б сънити 157, 27; 158, 9 и 15 и 168, 21 — Т. сънити 215, 19 и 27 и 225 и прити 215, 2;

4) ἐκδιώκω V, 34 — Св. прогънати 87, 20 — Б. изгънати 159, 9 — Т. отгъгънати 216, 11;

б) корени:

1) νεκρόω XIII, 10 — Св. исткѣкти 98, 25 — Б. погъвнѣти 168, 11 — Т. оумрѣкти 224, 30;

2) φιλόργυρος XII, 18 — Св. златолювьць 96, 11 — Б. липсва — Т. сърекролювьць 222, 9;

3) προστίθημι XIII, 10 — Св. пригъити 97, 6 — Б. приложити сѣ 166, 25 — Т. приложити сѣ 223, 14;

4) μεγαλόψυχος IX, 20 — Св. довроушнъ 91, 6 — Б. веледоушннъ 162,6 — Т. великодоушннъ 218, 28;

в) префикси и корени едновременно:

1) προσκολλάω XIV, 55 — Св. окъснати сѣ 100, 19 — В. пристати 169, 32 — Т. приакснати сѣ 226, 11;

2) ἀσεβής XIV, 62 — Св. грькшнннъ 100, 24 — Б. грькшнннъ 170, 5 — Т. невъстннъ 226, 17;

3) ἀλοστασία X, 1 и XI, 88 и 89 — Св. попоуценне 92, 3 и Син. 277, 5 и 6 — Б. откъстжиленне 163, 5 и 166, 1 — Т. откъстжиленне 219, 20 и 222, 1 и 2;

4) ἐκρίζω XI, 2 — Св. разорити сѣ 93, 2 — Б. некоренити сѣ 164, 3 — Т. некоренити сѣ 220, 9.

По тенденцията точно да се представи семантиката на всеки отделен компонент на думата търновският превод на Откровението се сближава с преводаческите похвати в търновските преводи на Псалтира и на Хомилията на Епифаний, където на гръцките префикси и корени редовно се търси смислово еквивалентна славянска морфема²¹.

Следствие от контекстовия подход към предаваната дума е богатата синонимия в свободния превод, за разлика от който в буквалния и търновския по-често на дадена гръцка лексема отговаря една и съща славянска:

1) τέκνον II, 10 и 11; IV, 6—7, 10; 7 и 34; VIII, 25, XI, 9; XIII, 15, 61, 64 и 71 — Св. *υαδο* 85, 6; 87, 1 и 95, 18; *πλεμλ* 85, 31 и 86, 14 и 16; *δῆτι* 89, 21, 97, 10 и 27; 98, 1 и 4; *сынъ* 87, 20 — Б. *υαдо* 156, 23; 157, 21; 158, 4, 7, и 19; 159, 8; 160, 35; 166, 11—12 и 30; 167, 15, 18 и 24 — Т. *υαдо* 215, 14 и 30; 223, 19 и 37; 224, 1 и 6, но и *сынъ* 214, 7 и 34; 215, 16; 216, 10;

2) παρεμβολή V, 7, 13 и 33—34; VIII, 25 и XIII, 65 — Св. *родъ* 87, 1 и 98, 1; *вон* 87, 20 и *плеμλ* 87, 5 и 89, 21 — Б. *плькъ* 158, 19 и 24; 159, 9 и 167, 19 — Т. *плькъ* 215, 30; 216, 11; 217, 28 и 224, 2;

3) κυριεύω II, 5; κατακυριεύω V, 11—12, 21—22 и 25 и VII, 6 — Св. *приати* 87, 12; *одолѣти* 85, 7; *съдолѣти* 87, 15; *прѣдръжати* 88, 27 — Б. *оладати* 159, 2; *прѣодолѣти* 158, 22 и 31 и 160, 12 — Т. *оладати* 214, 8; 215, 34; 216, 2 и 5 и 217, 7.

Избягване на многозначността чрез намалената употреба на синоними отбелязва Е. Блахова в търновския превод на Елифаниевата хомилія²².

Опити за ограничаване на синонимията в търновския превод на Откровението се срещат дори и при отделни гръцки корени, на които съответства редовно една и съща славянска морфема:

1) πόλεμος II, 13 — Св. *ратъ* 85, 13 — Б. *ратъ* 157, 4 — Т. *бранъ* 214, 16; *полемѣω* IV, 3 и 13; V, 10 и 33; X, 15 — Св. *вѣти сλ* 86, 18 и 87, 4; *ратъ приати* 92, 8; *воевати* 86, 11—12 и 87, 17 — Б. *врати сλ* 158, 9 и 21 и 159, 5; *ратъ приати* 163, 12 и *воевати* 158, 1—2 — Т. *врати сλ* 215, 9 и 33 и 216, 7; *бранъ съставити* 215, 11 и *враниъ вѣти* 219, 16;

2) εὐφραίνω IX, 9 и XIV, 2 — Св. *радъ вѣти* 90, 23; *възвеселити сλ* 97, 7 — Б. *радвати сλ* 161, 32; *възрадовати сλ* 168, 24 — Т. *възвеселити сλ* 218, 17 и 225, 9; *εὐφροσύνη* XIII, 83 — Св. *веселне* 98, 13—14 — Б. *радостъ* 167, 34 — Т. *веселне* 224, 16.

Стремежът към филологически точен превод на гръцкия оригинал засяга и формалните особености в търновския, а донякъде и в буквалния превод. Това намира израз от една страна в граматичните характеристики на славянските съответствия, а от друга — в количествената равностойност на езиковите единици в двата текста. Доказателства за търсената граматическа еквивалентност се откриват при предаването на съществителни, прилагателни, наречия и най-вече на причастия:

1) ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις XI, 102 — Св. *врѣжахъ жинахъ* 95, 20—21 — Б. *липсва* — Т. *еже въ врѣвѣ налицѣл* 222, 17;

2) ἔσται ἔρημος XI, 45—46 — Св. *оноустѣиеть* Син. 276, 11 — Б. *липсва* — Т. *вждетъ пвста* 221, 7;

3) ὑπάρχων σάρκινος XIV, 43 — Св. съ плътню 99, 10 — Б. во плоти 169, 24 — сын плътнѣнь 226, 2;

4) διψῶντες XI, 87 — Св. жаднии Син 227, 4 — Б. липсва — Т. жаждаще 221, 38.

Обикновено гръцките членувани именни изрази в свободния превод се представят чрез причастия или се разгръщат в подчинени изречения с лична глаголна форма, въведени с иже. Буквалният и търновският ги заменят както с причастия, така и с несвойствените за славянската реч съчетания на иже + нелична глаголна форма:

1) τὸν ὑπὸ Ναβουχοδονόσωρ καταπτωθέντα VII, 10 — Св. юже иже навоходоносора плѣнникъ 89, 2 — Б. иже wt нав'ходоносора разоренин 160, 14—15 — Т. разоренѣж навоуходоносоромъ 217, 9;

2) τῆς ἐπονομαζομένης ἡλίου χώρας VIII, 12—13 — Св. иже наричет се сѣнѣа земля 89, 12 — Б. нарицаемаго солноуное мѣсто 160, 24 — Т. нарицаемаго сѣнѣаа страна 217, 17;

3) τοῦ ἐν μέσῳ τῆς γῆς παγέντος IX, 40 — Св. подроуженьнааго посрѣк ксеиє земле 91, 20 — Б. иже посрѣд'к земля кодружен 162, 23—24 — Т. в'друженное посрѣд'к земля 219, 5;

4) ὁ ἐκ πατρὸς γενόμενος Λουζία VI, 12 — Св. иже ѿ ѿца лозне роженъ 88, 14 — Б. иже wt ѿца кык назнание 159, 32 — Т. иже изъ ѿца лозѣа родикын 216, 32.

В отношението си към разглеждания гръцки синтактичен модел търновските преводи на други съчинения са значително по-единни, тъй като те редовно го калкират с книжната по своя характер иже — конструкция²³.

Изобилни са и примерите за равен брой лексикални единици в гръцкия и търновския текст, като само част от тях се подкрепят и в буквалния превод, а съответствията в свободния са количествено необвързани:

1) ἀτιμάζω XI, 75 — Св. в'к вѣукстие в'кв'р'кци Син. 276, 32 — Б. вѣукствовати 165, 28 — Т. обѣукстити 221, 29;

2) βασιλεύω IX, 7 — Св. ц'ксарк в'гити 90, 21 — Б. ц'ксаркствовати 161, 29—30 — Т. ц'ксаркствовати 218, 16;

3) δείκνυμι VI, 2 — Св. в'гити оуказание 88, 6 — Б. казати сѣ 159, 23 — Т. показати сѣ 216, 25;

4) τετυφλωμένος XII, 20 — Св. не хотѣць видѣти другъ друга 96, 13 — Б. липсва — Т. нанавнствънъ 222, 10.

Като следствие от принципа за количествена идентичност може да се тълкува честата употреба на страдателен залог със сѣ за гръцките пасивни форми в търновския превод, срещу които в свободния и по-рядко в буквалния стоят съчетания от спомагателен глагол в'гити + страдателно причастие.

1) ἐσώθη XII, 5; — Св. помилванки бше 95, 29—96, 1 — Б. липсва — Т. спасе сѣ 222, 26;

2) παραδοθήσεται XI, 40; παραδοθήσονται XI, 42 и 44; XIII, 67; — Св. прѣдана коудеть 94, 3 и прѣдани коѣть 98,2 — Б. прѣдадат сѧ 167, 20; прѣдана вѣдетъ 165, 1 — Т. прѣдастъ сѧ 221, 2 и 224, 3; прѣдадат сѧ 221, 4 и 5—6;

3) τεθωράκισται IX, 48 — Св. зашитени соѣть 91, 25 — Б. оутвержено кыст 162, 31 — Т. съвлодажт сѧ 219, 12—13;

4) προσηλώθη XIV, 9 — Св. пригвоженъ вѣк 99, 13 — Б. расплат кыст 168, 30 — Т. пригвозди сѧ 225, 15;

5) ἠλευθερώθη V, 32 и 33 — Св. избави ю 87, 19 — Б. избавлен кыст 159, 7 и 8—9 — Т. своводи сѧ 216, 10.

Предпочитанието към страдателни конструкции със сѧ се приема за характерна черта на преславските и на някои търновски преводи²⁴. Дали то е последица само от търсеното равенство в броя на лексемите или има и диалектна основа, засега е трудно да се прецени.

Изтъкната от мнозина изследователи на търновските текстове²⁵ висока честота на двукоренните лексеми също в голяма степен се обуславя от желанието на книжовниците да спазват количествената идентичност на морфемно равнище. Сравнението между трите превода на Откровението показва безспорното нарастване на броя на сложните думи в буквалния и най-вече в търновския превод²⁶:

1) θεοπάτηρ IX, 41 — Св. вожин отъць 91,20 — Б. вогоотъць 162,24 — Т. вогоотъць 219,6;

2) ψευδολόγος XII, 15 — Св. лъжжъць 96,10 — Б. липсва — Т. лъжесловъць 222,34;

3) ταπεινόφρων XII, 24 — Св. съмѣренъ 96,18 — Б. липсва — Т. съмѣреномѣдръ;

4) μακροθυμέω XIII, 19 — Св. трпѣтн 97,12 — Б. дълготръпѣтн 166,34 — Т. дълготръпѣтн 223,22;

Възможно е поморфемният превод, към който често прибъгва търновският преводач, също да произтича от стремежа му към количествена еквивалентност на словообразователно равнище. При наличие на префикси или суфикси във византийския образец най-последователно в търновския текст се появяват производни думи, докато в буквалния и особено в свободния в редица случаи гръцките афикси се пренебрегват:

а) префикси:

1) προαγορεύω X, 1 и XIV, 38 — Св. глаголати 91,26 и 100,7 — Б. проречи 169,21 и пророчествоватн 162,32 — Т. прореци 219,14 и 225,34;

2) ἐπιβαίνω IV, 17 и XIV, 27-28 — Св. таздѣтн 86,21 и сѣдѣтн 99,29 — Б. вѣсадѣтн 158,12 и вѣсѣтн 169,12 — Т. вѣсѣтн 215,22 и 225,25;

3) προφθάνω IX, 31 и 35; X, 3 — Св. вантн 91, 16 и 21; 92, 11 — Б. вантн 162,14 и 25; 163, 14 — Т. прѣдъвантн 219, 1, 6 и 17;

4) συγγένεια I, 22; V, 3; XI, 29—30 — Св. родъ 85, 3 и 86, 26 — Б. родъ 156, 18; рождение 158, 16 и сръдоколия 164, 27-28 — Т. сръдокникъ 214, 2, сръдъство 220, 31, но и родъ 215, 27.

б) суфикси:

1) παρουσία XIV, 16 — Св. пришьствне 99, 17 — Б. приходъ 169, 3 — Т. пришьствне 225, 20;

2) φαντασία XIV, 29 — Св. мъвѣтъ 99, 37 — Б. мъвѣтъ 169, 14 — Т. мъвѣтанне 225, 27;

3) ἀντιμισθία XI, 35-36 — Св. мъзда 93, 29 — Б. липсва — Т. къзъмъдне 220, 36;

4) παιδεία XI, 16, 81 и 90; XII, 6 и 22 — Св. казнь 93, 14; 96, 16 и по Драг. 18, 28 — Б. наказанне 165, 32 и 166, 1 и 3 — Т. показанне 220, 20 и наказанне 221, 34 и 222, 3 и 27.

Тази особеност е отбелязана и в среднобългарските преводи на Псалтира, Шестоднева и Хомилията на Епифаний²⁷ и говори за изключително доброто познаване, както на гръцкото, така и на славянското словообразуване от търновските книжовници.

Към съвкупността от преводачески похвати, по които двете ранни школи се различават, изследователите добавят и определен кръг лексеми — т. нар. „кирило-методиевизми“ и съответно „преславизми“²⁸. Проучванията върху преводната продукция на търновските книжовници показват, че те използват характерен материал и за двете предходни традиции, но следват много по-близо Кирило-Методиевата²⁹. До сходно заключение водят и данните от Откровението на Псевдо-Методий. При сравнението между трите превода в търновския се наброяват 26 лексеми, които го свързват с Кирило-Методиевите словни варианти. В 16 случая са предпочетени типичните преславски замени, а за 6 гръцки думи са използвани успоредно синонимите и от двете текстови традиции. Тези цифрови данни потвърждават тенденцията към употребата на свързани с най-старите богослужбни книги лексеми, но същевременно показват, че техният превес не е категоричен.

Прегледът на словните съответствия позволява да се заключи, че създателят на среднобългарския превод се обръща предимно към общоупотребими лексеми и избягва редките, каквито в повечето случаи се оказват преславизмите. Например:

1) γίγας I, 9 и VI, 4 — Св. цюудовникъ Син. 269 и цюудовскъ 88,8 — Б. цюудънь 156, 8 и ганскъ (вм. гигантскъ) 159, 24 — Т. исполнѣкъ 213, 8 и исполнѣскъ 216, 26;

2) ὑπερήφανος XII, 18 и 27, ὑπερηφανία XI, 59—60 — Св. прѣзорникъ 96, 12 и 20 и прѣзорѣство Син. 276, 20 — Б. прѣзорѣство 165, 14 — Т. грьдъкъ 222, 9; грьдѣканъкъ 222, 38 и грьдѣсть 221, 16;

3) ἐνδιδύσχω XI, 107 и XIII, 33 — Св. оутвариати сѧ 95, 23 и 97, 21 — Б. овлѣщи сѧ 167, 9 — Т. овлѣщи сѧ 222, 20 и 223, 30-31;

4) ἕθνος 60, 36; 66, 24; 70, 44, 45 и 49; 80, 39; 88, 42; 92, 16; 128, 96-97; 130, 103; 138, 51 и 52 — Св. страна 88, 1 и 92, 9; *лзмигъ* и *лзмиуьскъ* 87, 4-5 и 14; 88, 2; 90, 9; 91, 21; 98, 22 и 26 и 100, 16; *медне* 100, 18 и *уаскѣци* 86, 10 — Б. страна 157, 35; 159, 16; 161, 12; 162, 25; 163, 12; 169, 31; *страньскъ* 158, 21 и 22 и 168, 8; *страньнъ* 161, 18; *лзмигъ* 159, 17 и 168, 12 — Т. *лзмигъ* 215, 9; 216, 18; 218, 1; 219, 7; 224, 31; 226, 7 и 10; *лзмиуьскъ* 215, 33; 216, 22; 217, 5 и 224, 27;

5) повнѣросъ II, 2 и 12; XIII, 22-23 — Св. *пронорьлангъ* 85, 5 и 12 — Б. *пронькьрангъ* 166, 35 и *пронорьлангъ* 156, 22 и 157, 4 — Т. *лжкавъ* 214, 6 и 16; *уъль* 223, 24;

6) κληρονομία XI, 19 и 78-79; XIII, 74 — Св. села 98, 7, *домоке* Син. 276, 25 — Б. *приуѣстне* 165, 21 и 167, 27; *приѣтне* 164, 19 — Т. *наслѣдне* 221, 23 и 224, 9; *наслѣдиги* 220, 22;

7) ἐπειδή XI, 91 — Св. *ельма* Син. 277, 8 — Б. *ельмаже* 166, 4 — Т. *понеже* 222, 3-4.

Доказателство за изолирания характер на част от тези преславски различия дава текстовата традиция на свободния превод, в чиито по-късни преписи съзнателно или неволно се отстраняват или заменят думи като *проудъ*, *моуьръ*, *оутвариати*, *пѣкзорьство*, *ельмаже*³⁰. В някой случаи, когато преславският вариант е бил по-близък до среднобългарския езиков развой, изборът на преводача пада върху него:

1) σπῆλαιον XIII, 99 — Св. *пацера* 98, 24 — Б. *пацера* 168, 10 — Т. *пацера* 224, 30 (вместо *врътъгъ*);

2) τίς I, 21; IX, 36; X, 26 и XII, 14 — Св. *нѣккын* 85, 2 и 92, 15 и *дроуиъ* 91, 17 и 96, 9 — Б. *нѣккын* 156, 18 и *нѣккотоуь* 162, 19 и 163, 20 — Т. *нѣккын* 214, 1; 219, 2 и 34 (вместо *етѣръ*).

Общият за школата стремеж към яснота на използвания речников фонд и съобразяването му с промените в езика през XIII-XIV в., се потвърждават и от наблюденията на Е. Блахова върху Епифаниевата хомилия³¹ и на М. Спасова върху Словата на Григорий Назиански³².

Преславските дублети се избират и при двукоренните и префигиранни думи, тъй като чрез тях по-точно се възпроизвежда словообразователната структура на гръцките композита:

1) πρωτότοχον I, 3 — Св. *прѣвѣньць* 84, 3 — Б. *прѣвѣньць* 156, 3 — Т. *прѣвородьнъ* 213, 5;

2) μακροθυμέω XIII, 19 — Св. *трьпѣти* 97, 12 — Б. *длъготрьпѣти* 166, 34 — Т. *длъготрьпѣти* 223, 22;

3) ἀποχάλυπτω X, 10 и 13; XI, 89 — Св. *тавиги сѧ* 92, 6 и Син. 277, 6; *окануиги сѧ* 92, 4 — Б. *обавиги сѧ* 163, 9 и 166, 2; *тавиги сѧ* 163, 5 — Т. *откѣрѣти сѧ* 219, 20 и 22, 2;

4) ἀπειθής XIII, 18-19 — Св. *протнѣць сѧ* 96, 12 — Б. *липсва* — Т. *непекорнъ* 222, 9.

19. Гърновска книжовна школа. Т. 6.

Успоредна употреба и на двата синонима се наблюдава предимно, когато те са сродни думи или гръцка заемка и славянско съответствие:

1) πλάνη VI, 3; XI, 36; XII, 24; XIV, 51, 53 и 54, πλάνης XIV, 15; ἔξαπλατάω X, 8 — Св. прѣласть 93, 30; 100, 17 и 18; лъсть 100, 15; 96, 9; владѣ 88, 7; прѣластьникъ 96, 17—18; прѣластити 92, 3 — Б. прѣласть 169, 30; лъсть 159, 23; 169, 29; прѣлащати 163, 4 и 164, 33 — Т. прѣласть 216, 25; 220, 37; 222, 35; 226, 8, 9 и 10; лъстѣкъ (adi) 222, 33; лъстити 219, 19;

2) μόνον IV, 14 и VIII, 18 — Св. тѣвѣж 96, 19 и 89, 16 — Б. тѣвѣж 158, 10 и 160, 30 — Т. тѣвѣж 215, 20 и тѣвѣмо 217, 23;

3) ζωή I, 16; II, 11-12 и III, 1 — Св. житне 84, 14 и 85, 12; лѣто 85, 16 — Б. житне 156, 14 и 157, 3; жизнь 157, 8 — Т. животъ 213, 15 и 214, 15 и житне 214, 20;

4) κιβωτός III, 2 и 5 — Св. ковѣгъ 85, 17 и 19 — Б. ковѣгъ 157, 9 — Т. киботъ 214, 21 и ковѣгъ 214, 23;

5) ἱερεύς VI, 4; XI, 104; XIII, 3, 4 и 85 — Св. жрьць 88, 8; попъ 97, 1 и 2 и 98, 15 — Б. ѳнститель 159, 24; свѣтитель 166, 19; црькѣвѣникъ 166, 20; попъ 167, 36 — Т. перѣи 216, 26; 222, 17; 223, 7; попъ 223, 9 и свѣщенникъ 224, 17.

Близостта на разглеждания среднобългарски превод до Кирило-Методиевите се проявява и в немалкия брой запазени гръцки думи — около 15, срещу които в другите два обикновено стоят славянски съответствия. Например:

1) προίξ IX, 20 — Св. вѣно 91, 6 — Б. вѣно 162, 6 — Т. проина 218, 28;

2) λειτουργία XIII, 3 — Св. слоужьба 97, 1 — Б. слоужьба 169, 19 — Т. антоурѣна 223, 8;

3) ὄναγρος XI, 12, 91 и 92 — Св. дикъ осьль 93, 11; Син. 277, 8 и 9 — Б. дикъ осьль 166, 5; дикъ уловѣкъ 164, 12—13 и 166, 4 — Т. онагръ 220, 4 и 17;

4) στέμμα XIV, 11 и 13 — Св. вѣнць 99, 14 и 16 — Б. вѣнць 168, 32 и 169, 1 — Т. стѣма 225, 16 и 18;

5) κάμηλος V, 15 — Св. вельважждь 87, 6 — Б. вельважждь 158, 25 — Т. камилъ (adi) 215, 36;

6) ἐλέφας IV, 17 — Св. слонъ 86, 21 — Б. слонъ 158, 12 — Т. елѣантъ 215, 22—23;

7) Αἰθίοψ IX, 3, 5, 10 и 31 — Св. муръскъ 90, 18 и 19 и 91, 14; мурък 90, 24 — Б. этнопъскъ 161, 26, 28—29 и 162, 14 — Т. этнопъскъ 218, 13, 14, и 35 и этнопѣкне 218, 20.

По тази особеност търновският текст се различава от късния превод на Епифаниевата хомилия³³, но споделя общата тенденция в среднобългарските книжовни паметници от XIV в. към гърцизация на езика³⁴. Доколкото обаче повечето от непреведените гръцки думи са трайно навлезли като заемки в българския език, следва още веднъж да се подчертае изключителният усет на търновския преводач, който спазва византийск-

кия образец според възможностите на живата и разбираема българска реч.

В заключение можем да обобщим, че текстът на Псевдо-Методиевото Откровение от Поп-Филиповия сборник предава точно съдържанието на гръцкия оригинал на равнището на изречение, дума и морфема, като търси максимално близко и във формално (словообразователно и граматично) отношение славянско съответствие. От сравнението с по-ранните преводи се вижда, че в него се доразвиват и задълбочават тенденциите, набелязани в типичния за преславската продукция буквален превод. Същевременно среднобългарският превод рязко се противопоставя на свободния, който отразява възгледи и средства, характерни за творчеството на Йоан Екзарх. Тъждеството на похватите, използвани в Поп-Филиповия текст на Откровението и в другите търновски преводи, доказва единството и нормативния характер на търновската преводаческа концепция в рамките на различни жанрове. Нарушаването на правилото с книжната ижк-конструкция да се заменят членуваните гръцки именни изрази би могло да се обясни с известна свобода, дължаща се на неканоничния и неофициален характер на творбата, или с предевтимиевия произход на превода.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Trost, Kl.** Die übersetzungstheoretischen Konzeptionen des Cyrillisch-mazedonischen Blattes und des Prologs zum Bogoslovie des Exarchen Joann. — Slavistische Studien zum VII. internationalen Slavistenkongress in Warschau 1973. München, 1973, 497—525; **Naumow, A.** Najstarsze slowiańskie rozważania o sztuce tłumaczenia. — Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historycznoliterackie. z. 33, 1975, 9—17; **Hansack, E.** Die theoretischen Grundlagen des Übersetzungsstils des Exarchen Johannes. — Die Welt Slaven. XXVI, 1981, 15—36; **Мицчева, А.** За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. — Старобългарска литература, 9, 1981, 3—20.

² **Верещагин, Е.** Из истории возникновения первого литературного языка славян. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. Изд. Моск. у-та, М., 1971; **Верещагин, Е.** Към въпроса за принципите в преводаческата дейност на славянските първоучители Кирил и Методий. — Език и литература, XXV, 1970, кн. 4, 41—50; **Hansack, E.** Die Übersetzungsstil des Exarchen Johannes. — Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, 33—59; **Hansack, E.** Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung. Band 1. — Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. T. X. Würzburg, 1975, 18—66; **Иванова-Мирчева, Д.** Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. — В: Търновска книжовна школа 2. Втори Международен симпозиум Велико Търново 20—23 май 1976. С., 1980, 269—281; **Мицчева, А.** За преводаческите принципи на Константин-Кирил. — В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, 116—128; **Лалева, Т.** Така нареченото четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. — Старобългарска литература, 22, 1990, 108—112.

³ **Иванова-Мирчева, Д.** К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — *Palaeobulgarica*, 1, 1977, 1, 37—48; **Trost, Kl.** Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und -praxis des späteren kirchenslavischen. München, 1978, 13—75; **Благова, Э.** Гомилия Епифания о сошествии во ад в переводе XIV—XV вв. — В: Търновска книжовна школа 2, Втори международен симпозиум Велико Търново 20—23 май 1976. С., 1980, 386—397; **Вайер, Е., Х. Миклас.** Преводачески похвати в Богословието на Йоан Екзарх в сравнение с по-късни паралелни преводи. — Старобългарска литература, 19, 1986, 29—59; **Thomson, Fr.** The Slavonic Translation of Basil of Caesarea's „De Ascetica Disciplina“ and a Slav Adaptation of the first of them. — Във: Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1986 г. Доклади. 11. Стара българска литература. С., 1987, 50—84; **Иванова-Мирчева, Д.** Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, 89—123, 177—279, 283—324; **Чешко, Е.** Кирилло-Методиевският превод Псалъри и среднеболгарские правленни редакции. Структура слова и реляционни елементи. — В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому средневековью. С., 1989, 217—230; **Карачорова, И.** Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. — В: Кирило-Методиевски студии, кн. VI, С., 1989, 130—246.

⁴ **Иванова-Мирчева, Д., Ж. Икономова** Хомилията на Епифаний за слизането в ада. С., 1975, 19—39; **Благова, Е.** Цит. съч., 386—397.

⁵ **Иванова-Мирчева, Д.** К вопросу, 37—48.

⁶ **Trost, Kl.** Untersuchungen, 13—75.

⁷ **Вайер, Е., Х. Миклас.** Цит. съч., 29—59.

⁸ **Чешко, Е.** Цит. съч., 217—230; **Карачорова, И.** Цит. съч., 130—246.

⁹ **Мострова, Т.** Към въпроса за Лествицата в славянската ръкописна традиция. — *Palaeobulgarica*, XV, 1991, 3, 70—90; **Мострова, Т.** За преславската основа на най-ранния превод на Лествицата. — В: 1080 години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, 204—213.

¹⁰ **Петков, П.** Два превода на Житието на Григорий Велики. — *Palaeobulgarica*, 17, 1993, 3, 27—35.

¹¹ **Спасова, М.** Лексикални промени в книжовния български език през периода X—XIV век. (Въз основа на съпоставката между старобългарския и среднобългарския превод на *Ogatio I* от Григорий Назиански). — В: Историко-филологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново 1991. Велико Търново, 1994, 237—254.

¹² За времето и мястото на възникване на „свободния“ преславски превод срв. **Истрип, В.** Откровение Мефодия Патарскаго и апокрифическите видения Даниила въ византийской и славяно-русской литературах. М., 1897, с. 143 и 147; **Баранкова, Г.** Лексикални особености в паметниците от Преславската книжовна школа Изборник от 1073 г. и Шестоднев на Йоан Екзарх Български. — Език и литература, 37, 1982, № 1, с. 47; **Тъшкова-Займова, В., Милтенова, А.** „Пророчествата“ във византийската и старобългарската книжнина. — *Palaeobulgarica*, 8, 1984, 3, с. 27; **Милтенова, А.** Цикълът от историко-апокалиптични творби в Драголови сборник — произход, източници, композиция. — Старобългарска литература, 25—26, 1991, с. 140; за датирването и локализацията на „буквалния“ преславски превод срв. **Thomson, F.** The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius of Olympi

Apokalypsis. — В: Търновска книжовна школа. Т. 4. Четвърти международен симпозиум, Велико Търново, 16—18 октомври 1985 г., С., 1985, с. 155.

¹³ За времето и мястото на възникване на късния превод срв. **Истрин, В.** Цит. съч., с. 173; **Пенкова, П.** Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI—XIV век и разпространението им в Русия. — Старобългарска литература, 2, 1977, с. 107; **Thomson, F.** The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius..., с. 155;

¹⁴ Примерите за свободния превод даваме най-често по Хилендарския препис в ръкопис № 382 (24) от Хилендарския манастир, който според В. Истрин е от XII—XIII в., а според по-новата датировка на П. Лавров и Кл. Иванова възхожда към края на XIII — началото на XIV в. (срв. **Иванова, Кл.** За Хилендарския препис на Първия Симеонов сборник. — Старобългарска литература, 5, 1979, с. 59). Използваме го по изданието на **Истрин, В. И.** Откровение. В отделни случаи, когато текстът в Хилендарския ръкопис липсва или е неизправен, се позоваваме и на други преписи: Синодален от XV—XVI в. в ръкопис от ГИМ Синод. № 591 — по изданието на **Тихопратов, П.** Памятники отреченной русской литературы. Т. 2, Москва, 1863, с. 268—281, Драголов в Драголовия сборник от XIII в. № 651 (632) в Белградската Народна библиотека — по изданието на **Срећковић, П. С.** Сборник попа Драгоља. Сadržина и пророштва. — Споменик Српске Краљевске Академије 5, Београд, 1890, 17—20 и Берлински в Берлинския сборник от XIII—XIV в. Wuk N 48 в Берлинската библиотека — по фототипното издание на **Miklas, H.** Berlinski sbornik. — Codices selecti. Vol. 79, Graz, 1988.

¹⁵ Примерите за буквалния превод са по Копенхагенския препис от XVII в., издаден от **Thomson, Fr.** The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius..., 156—170.

¹⁶ За текста на търновския превод използваме преписите в Поп-Филиповия сборник от 1345 г. в ръкопис от XV век № 682 от Московската Синодална библиотека, издадени от **Тихопратов, П.** Цит. съч., 213—226 и 226—248.

¹⁷ Срв. за свободния превод **Истрин, В.** Цит. съч., 128—155, а за свободния и буквалния — **Пенкова, П.** Цит. съч., 106—107; **Thomson, Fr.** The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius..., 147—148; **Йовчева, М., Л. Тасева.** Два старобългарски превода на Псевдо-Методиевото Откровение. — В: Кирило-Методиевски студии, кн. X, С. 1995, 22—45.

¹⁸ **Йовчева, М., Л. Тасева** Пак там, 24—40.

¹⁹ **Истрин, В.** Цит. съч., с. 172 и 174; **Thomson, Fr.** The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius..., с. 148.

²⁰ Тук и нататък примерите от гръцкия текст цитираме по изданието на **Lolos, A.** Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. — Beiträge zur klassischen Philologie, Vol. 83, Meisenheim am Glan, 1976.

²¹ **Благова, Э.** Цит. съч., с. 389; **Чешко, Е.** Цит. съч., 221—222; **Карачорова, И.** Цит. съч., 198—199.

²² **Благова, Э.** Цит. съч., с. 389.

²³ **Благова, Э.** Цит. съч., с. 393; **Вайер, Е., Х. Миклас** Цит. съч., 37 и 53; **Иванова-Мирчева, Д.** Въпроси..., с. 315.

²⁴ За преславските преводи срв. **Иванова-Мирчева, Д., Ж. Икономова.** Цит. съч., 36—37; **Иванова-Мирчева, Д. К.** въпросу, с. 46; Граматика на старобългарс-

кия език. С. 1991, с. 261, а за търновските — Чешко, Е. Цит. съч., с. 228; Мострова, Т. Към въпроса..., с. 82.

²⁵ Благова, Э. Цит. съч., с. 390; Trost, Kl. Untersuchungen..., s. 267, 271, 288; Вайер, Е., Х. Миклас. Цит. съч., с. 54; Карачорова, И. Цит. съч., с. 197; Мострова, Т. Към въпроса..., с. 81; Мострова, Т. За преславската основа..., 210—211; Спасова, М. Цит. съч., 248—249.

²⁶ Върху тази особеност на търновския превод пръв обръща внимание Истрин, В. Цит. съч., 157—158.

²⁷ Чешко, Е. Цит. съч., с. 220—221; Trost, Kl. Untersuchungen..., S. 267, 271, 273—274; Благова, Э. Цит. съч., с. 389.

²⁸ За цитираните по-надолу лексикални двойки срв. Jagic, V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin. 1913; Добрев, И. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — Български език, 29, 1979, № 1, 9—21; Добрев, И. Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн.1. С., 1984, 44—62; Карачорова, И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. — Български език, 34, 1984, № 1, 53—61; Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 6. С., 1989, 15—129; Пенев, П. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. — В: Кирило-Методиевски студии, Кн. 6. С. 1989, 246—317; За преславската лексика и от небогослужебни произведения вж. Баранкова, Г. Цит. съч., 40—48; Давидов, А. Шестодневът на Йоан Екзарх и старобългарската лексика. — Славянска филология, 19, 1988, 90—98; Дограмаджисва, Е. Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език. С., 1984, с. 48, 86, 117, 136, 150 и др.; Мишчева, А. Старобългарският книжовен език в Симеоновия сборник по преписа от 1073 г. — В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. I. Изследвания и текст., С., 1991, 162—179.

²⁹ Гълъбов, И. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. — В: Гълъбов, И. Избрани трудове по езикознание. С., 1986, 170—171; Давидов, А. Към лексикалната характеристика на Търновската книжовна школа. — Palaeobulgarica, XIV, 1990, 4, 8—17; Мострова, Т. За преславската основа..., с. 212.

³⁰ Йовчева, М., Тасева, Л. Преславската книжовна норма в Берлинския препис на Псевдо-Методиевото Откровение. — В: 1100 г. Велики Преслав. Великопреславски научен събор 16—18 септември 1993 г. Т. II. Шумен, 1995, 290—306.

³¹ Благова, Э. Цит. съч., с. 389.

³² Спасова, М. Цит. съч., с. 250.

³³ Благова, Е., Цит. съч., с. 391.

³⁴ Мишчева, А. Традиционно-книжна норма и развойни тенденции в синтаксиса на среднобългарския литературен език през XIV в. — Славянска филология, 15, 1978, с. 253.